

УДК 316. 354

СОЦІАЛЬНА ДОВІРА В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Школяр М.В.

Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена проблемі взаємозв'язку між актуальними суспільно-політичними процесами в сучасній Україні та соціальною довірою як фактором, що одночасно є їх детермінантою, і наслідком. Мова йде про роль довіри/недовіри як в поглибленні соціально-політичної кризи, фрагментації суспільства, загостренні конфліктів у різних сферах суспільного життя, так і в посиленні соціальної та, особливо, політичної внутрішньогрупової інтеграції, стабілізації у потенційно некерованому соціальному середовищі, що характеризується надзвичайною динамічністю, численними викликами, ризиками, непередбачуваними подіями, тощо.

Ключові слова: довіра; недовіра; міжособистісна довіра; інституційна довіра; суспільство ризику.

Постановка проблеми. В умовах стрімких, непередбачуваних та радикальних змін сучасного суспільства особливо актуальним постає питання ролі соціальної довіри в трансформаційних процесах в різних сферах українського соціуму. Інтерес до теми довіри загострюється в періоди соціальних потрясінь, криз і переходів тих чи інших суспільств до чергової історичної стадії, коли недовіра до владних інститутів з боку громадськості стає ресурсом і

катализатором перетворення суспільства. Крім того, в глобалізаційному світі навіть так звані «стабільні» суспільства стикаються з такими викликами сучасності, як розпад традиційних ідентичностей, посилення соціальної фрагментації, руйнація усталеної системи цінностей, які тісно пов'язані із довірою чи недовірою в системах відносин «людина-людина», «людина-світ».

Насиченість суспільно-політичних реалій сучасної України такими доленосними подіями,

як Революція Гідності, анексія Криму, військові дії на Сході України і т.д., провокує загострення проблеми довіри як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. **Саме потреба наукового осмислення феномену соціальної довіри в контексті зазначених подій та процесів в Україні, які пропонують щораз інші параметри соціальної реальності, зумовила вибір напрямку нашого дослідження.**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема довіри досліджується чималою кількістю науковців, які розкривають її сутність та вплив на життєздатність суспільства. Сучасні уявлення про довіру базуються на концепції аномії Е. Дюркгейма і Р. Мертона, теорії раціоналізації М. Вебера, теорії соціальної дії Т. Парсонса. У сучасній соціології феномен довіри в контексті соціальної взаємодії та соціальної динаміки досліджували Р. Патнем, Н. Луман, П. Штомпка, Ф. Фукуяма, Е. Гідденс, П. Бурдье, У. Бек, Е. Інглегарт, Дж. Колеман, Р. Роуз А. Селімен, М. Гартман та ін. Феномен довіри в умовах глобалізованої сучасності численні дослідники пов'язують зі структурними змінами в самому соціумі, його поступовим ускладненням та диференціацією, означуючи кризу довіри своєрідною «хворобою сучасності». В працях Дж. Коулмена, Р. Патнема, П. Бурдье, Ф. Фукуями і інших авторів представлений такий параметр розгляду довіри, як соціальний капітал, який ґрунтується на почутті власної безпеки, довірі та солідарності. Серед вітчизняних науковців, що досліджували різні аспекти довіри, можна виділити Е. Афоніна, Є. Головаху, В. Ігнатова, А. Ковальова, О. Курото, С. Макеева, І. Мартинюка, С. Наумова, Н. Паніну, Ю. Пахомова, А. Ручку, О. Кожем'якіну, О. Вишняка, І. Бекешкіну, Ю. Середу та ін. Науковий інтерес вітчизняних науковців до зазначеного феномену зумовлений актуалізацією довіри в процесі формування громадянського суспільства, соціального капіталу в умовах посткомуністичної дійсності.

Головною метою статті є обґрунтування особливості феномену соціальної довіри як в контексті актуальних суспільно-політичних подій в Україні, так і у світлі характеристик сучасного світу.

У реалізації зазначеної мети ми опирались на методологічні підстави теорії «культурної травми» П. Штомпки, концепції «плинних часів» З. Баумана і «суспільства ризику» У. Бека, уявлення про «абстрактні системи» Е. Гідденса та результати останніх соціологічних досліджень авторитетних вітчизняних соціологічних агенцій.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке суспільство характеризується певною мірою довіри і недовіри в соціальному житті, економіці, політиці, культурі. Процеси трансформації суспільства, і особливо різного роду кризи, супроводжуються різким підвищенням недовіри до існуючих політичних та економічних соціальних інститутів, культурних норм і цінностей. Як зазначає Г. Кожем'якіна, в умовах невизначеності та нестабільності сучасної соціокультурної реальності явище довіри позначає спосіб відкритого раціонального впорядкування потенційно невизначених соціальних стосунків в мережі різноманітних соціальних очікувань. Концепт довіри чітко пов'язаний зі взаємними очікуваннями,

зобов'язаннями, залежностями, відповідальністю, ризиком, механізмом соціального порядку, співвідноситься з відчуттям захищеності, безпеки та надійності, ефективною взаємодією тощо [5].

В кінці 1990-х років сучасний польський соціолог П. Штомпка ввів в соціологічний дискурс таке поняття, як «травма трансформації», тобто соціальна (культурна) травма як прояв в свідомості людей дисфункційних наслідків через базові соціальні зміни [9]. Саме на парадигму травми ми опираємось в обґрунтуванні феномену довіри. Теорії травми є доцільними у вивченні трансформаційних процесів та феноменів, які їх супроводжують, зокрема, – аномії, депривації, проблеми довіри в трансформаційному соціумі, тощо. Сучасне суспільство, визначене У. Беком як «суспільство ризику», що будується на функціонуванні абстрактних систем, в якому головною рушійною силою суспільного розвитку стають невідомі й непередбачувані наслідки теперішніх чи минулих дій, і є трансформаційним за змістом. Клімат довіри в суспільстві, на думку П. Штомпки, порушується саме в період радикальної реорганізації політичних і соціальних інститутів. Коли відбувається швидка і радикальна зміна суспільства, без чіткого напрямку і зрозумілого сенсу, екзистенційна безпека стає під питанням, і з'являється загальна недовіра [10, с. 365]. Поняття довіри, на думку науковця, безпосередньо пов'язане із іншим важливим поняттям – ризик. Довіряти – означає діяти так, немов би ризику немає, «винести ризик за дужки» [12, с. 32].

У процесі виникнення або руйнування довіри завжди беруть участь мінімум дві сторони. Кожна з них може виступати не тільки в якості окремого індивіда, але і групи (суспільства, культури). Таким чином, якщо взаємодіють два індивіди, то ми маємо справу з міжособистісною довірою, яка будується на особистісних зобов'язаннях. За Е. Гідденсом, це «персоніфікована» довіра, яка розуміється як співпраця, взаємна відповідальність і впевненість у чесності іншого [11]. Така довіра задовольняє базові людські потреби і, перш за все, потребу індивіда в онтологічній безпеці, забезпечуючи соціальне і психологічне благополуччя при взаємодії з зовнішньою реальністю. Коли ж в ролі однієї з взаємодіючих сторін виявляються соціальні групи (організації, інститути і т.д.), культурні цінності, норми поведінки, то мова йде про довіру до системи, культури, тобто про соціальні характеристики довіри (інституційну довіру). Така довіра передбачає безособові зобов'язання. На думку Е. Гідденса, саме довіра до абстрактних систем виконує найважливішу функцію в сучасному суспільстві, забезпечуючи відчуття надійності повсякденних відносин.

Кожна країна формує власну культуру довіри, відображаючи ментальні, соціально-політичні, економічні, конкретно-ситуативні особливості. В межах одного суспільного простору може формуватись як довіра до представників своєї конфесії, нації, соціальних, владних інститутів, так і недовіра до представників інших конфесій, релігій, до «чужих» за ознакою етнічної приналежності, до влади загалом чи окремих її суб'єктів, тощо. Баланс за кожним із напрямків та загальний баланс довіри може характеризувати ступінь соціальної довіри та сформованості

спільності, необхідної для розвитку демократії та громадянського суспільства.

Дослідження, проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова у липні 2015 р. [3], показало, що в Україні за рівнем недовіри лідирують усі правоохоронні органи, при чому недовіра до них за п'ять останніх років істотно зросла: суди (-67% у 2015 році, -72% у 2014, -45% у 2010-му), прокуратура (-67% у 2015 році, у 2010-му -48%), міліція (-57% у 2015 році, у 2010-му -37%). До Служби безпеки України довіра дещо вища, хоча за п'ять років вона теж істотно знизилася: від -9% у 2010 році до -34% у 2015-му. Довіра до Верховної Ради та до Президента коливається: найвищою вона є одразу після виборів і далі різко йде на спад. Президент П. Порошенко у грудні 2014 року мав баланс довіри у +5%, а у липні 2015-го вона впала до -33%; Верховна Рада у грудні 2014 року мала баланс довіри у -26%, а у липні 2015 року -63%. Недовіра в політичній сфері (до владних структур) має тенденцію поширюватися на інші сфери суспільного життя. Довіра до банків теж коливається, але залежно від фінансово-економічної ситуації в країні, і в останні два роки вона є найнижчою: -71% у грудні 2014 року і -63% у липні 2015-го. Падає і довіра до місцевої влади: від +10% у 2012 році до -22% у липні 2015р [3].

Схожі тенденції були підтверджені результатами грудневого дослідження 2015 р., проведеного Київським міжнародним інститутом соціології: спостерігається надзвичайно низький рівень довіри до усіх ключових інститутів та політичних гравців [4]. Владні інститути (Уряд та Верховна Рада України) викликають найменше довіри у населення та мають дуже низький баланс довіри й недовіри. Це пов'язано з високим рівнем корупції, яка не сприяє формуванню взаємної довіри. Населенням 40,7% усіх основних сфер та інституцій України розглядаються як надто корумповані [6]. Ситуація значно ускладнюється високим рівнем економічної нерівності населення в Україні, основна частина якого залишається за межею бідності. Це поглиблює конфлікт інтересів у суспільстві та збільшує рівень недовіри до держави, яка історично виражає інтереси заможної меншості. В умовах недовіри до держави, будь-які ініціативи за принципом «зверху-вниз» сприймаються суспільством як ворожі, якими б корисними вони потенційно не були.

Останні десятиліття українці демонстрували також низький рівень персоніфікованої довіри, тобто міжособистісної довіри всередині суспільства. Відповідно до звітів World Values Survey [13], недовіра до співгромадян завжди трималась на високому рівні. Так, за результатами дослідження у 2006 р. 24,5% громадян України вважали, що більшість людей можна довіряти та -64,4% мали протилежну позицію. У 2011 р. таких, що схильні довіряти іншим було 23,1%, а тих, що не довіряють більшості людей -70,3%.

Однак відносна перевага рівня міжособистісної довіри над недовірою до інститутів у ході подій Майдану 2013-2014 рр. та війни на Сході сприяла формуванню в суспільстві певних осередків довіри. Як зазначає П. Штомпка, коли суспільство стикається з «синдромом недовіри»

до політичного режиму, економічної і громадської систем у цілому, альтернативним виходом для людини стає довіра у рамках товариських стосунків і первинних соціальних груп: родини, етносу, релігійної спільності та ін. [12].

Так, за результатами грудневого дослідження 2015 р., проведеного Київським міжнародним інститутом соціології [4], переважна більшість громадян сьогодні довіряє церкві та волонтерам (більше половини українців довіряють волонтерам). Значно менший, та все ж позитивний баланс довіри мають громадські організації, укріплюючи свої позиції порівняно з минулими роками. Більше того, довіра виражається у конкретних фізичних діях – матеріальній підтримці та участі у спільних справах.

Згадане вище дослідження, проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова у липні 2015 р. [3], продемонструвало такі ж основні тенденції щодо зміни як міжособистісної довіри/недовіри, так і довіри/недовіри до основних соціальних інститутів, зокрема владних. Лідерами суспільної довіри у 2015р. стали волонтери (довіряють 67%, не довіряють – 23%, баланс довіри-недовіри становить +44%) та церква (+34%). Переважає довіра над недовірою у ставленні населення до Збройних сил України (+18%) та до добровольчих батальйонів, при чому ця довіра майже однакова (+18% та +16%). Позитивним є також баланс довіри-недовіри до громадських організацій (+13%), і довіра до них зростає (від -9% у 2010 р. і до +13% у 2015 р.). Як бачимо, українське суспільство характеризується розривом символічного капіталу довіри до влади. Одночасно існує певна симетрія між недовірою до системи і довірою до структур, що створюють самі люди для задоволення власних духовних, соціальних, психологічних та інших потреб.

Однак слід зауважити, що зазначена вище тенденція є характерною не лише для українського суспільства, що переживає перманентну кризу трансформації. Як зазначає сучасний соціолог З. Бауман [1], одним із викликів сучасного суспільства загалом є, по-перше, перехід від «твердої» до «плинної» фази сучасності, коли соціальні інститути, що обмежують індивідуальний вибір, організації що дбають про збереження чинного порядку, моделі усталеної поведінки, руйнуються, щойно повстають, тому не можуть бути системою відліку для людських дій. По-друге, у сучасному суспільстві відбувається послідовне зникання або зменшення спільного – гарантованого державою – захисту від індивідуального провалу, що позбавляє колективну дію великої частки привабливості та руйнує соціальні підвалини солідарності в суспільстві, яка є основою довіри. По-третє, відповідальність за розв'язання складних ситуацій, спричинених швидкоплинними і змінними обставинами, падає на плечі індивідів, від яких тепер очікують, що вони будуть суб'єктами «вільного вибору» [1, с. 7-10]. Зважаючи на ці та інші характеристики соціальної реальності, можемо припустити, що втрата довіри до владних інституцій та зростання значимості персоніфікованих взаємин, які задовольняють базову потребу індивідів та груп в онтологічній безпеці, є типовою характеристикою нашого часу.

В актуальних складних суспільно-політичних умовах в Україні, які є загрозою для благополуччя як окремих індивідів, спільнот, так і цілого суспільства, рівень соціальної довіри/недовіри тісно пов'язаний із потребою індивідів і соціальних груп у безпеці. Центр соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» опублікував аналітичні висновки за результатами як власних загальноукраїнських соціологічних досліджень (2015 р.), так і на основі міжнародних моніторингових досліджень World Values Survey (WVS) та European Social Survey (ESS), за якими для українців найбільш важливою цінністю на даний момент є Безпека (безпека і стабільність суспільства, у відносинах та власна), а найменш значущою – Ризик-Новизна (захопленість, новизна, гострота відчуттів, життя з викликами і важкими завданнями) [7]. Найбільш важливі системи довіри утворюються навколо етнічних відносин, місцевих громад, релігії і важливих з точки зору суспільного життя традицій. Особливо в умовах суспільно-політичної кризи в таких спільнотах людина відчуває себе у безпеці, серед «своїх».

Для сучасного суспільства, визначеного У. Беком як «суспільство ризику», довіра стає конструктивною формою реакції на ризик [2]. В контексті сучасної України можна говорити про збільшення сфер проявів невизначеності і ризику. Зокрема, проблема довіри актуалізується такими обставинами, як зовнішня агресія сусідньої держави, військові дії на території країни, загрози диверсій та тероризму з боку прихильників так званих Донецької та Луганської народних республік, проблема біженців – внутрішніх переселенців і т.д. Ці події видаються незрозумілими і непередбачуваними і, отже, приховують в собі ризик. Як наслідок – підвищення довіри до волонтерів та громадських організацій, що в зазначених умовах частково переключили на себе функції держави, здійснюючи матеріальне забезпечення армії, організуючи соціальну допомогу переселенцям із зони бойових дій, займаючись організацією медичної, психологічної, соціальної реабілітації поранених бійців, тощо. Після Революції Гідності зросла ступінь свободи людини, яка передбачає не тільки добровільність у прийнятті багатьох соціальних зобов'язань і ролей, а й автономність вибору в тому, як вони будуть виконані. Констатація того, що довіра формується як реакція на свободу дій інших, стало загальним для соціологів, які досліджують цю проблему. На ситуації, де немає свободи вибору в діях інших людей, де їх вчинки жорстко контролюються, довіра не поширюється.

Слід зазначити, що існує суперечність трактування феномену недовіри: якщо в психологічному підході недовіра оцінюється в основному негативно, то при соціологічному і політичному підходах вона може розглядатися як певний соці-

альний інститут, який виконує важливі функції і тому є необхідною. Недовіру не можна розглядати як певний однозначно негативний феномен. Без відповідного ступеня недовіри неможливі ні процеси соціалізації (наприклад, вироблення певного ставлення до «своїх» і «чужих»), ні процеси соціальної взаємодії (у вигляді різних систем соціального контролю), ні будь-які форми економічної співпраці (наприклад, конкуренція), ні більшість політичних процесів. Одним із традиційних способів соціальної і особливо політичної внутрішньогрупової інтеграції є об'єднання індивідів на основі недовіри до інших груп або соціальних інститутів. Помаранчева Революція (2004 р.) та Революція Гідності (2013–14 р.) в Україні є свідченням громадської інтеграції саме на основі недовіри до владних структур та відчуттям загрози як для особистої безпеки, так і суспільної. Недовіра може виконувати контрольну функцію: якщо індивіди чи групи у взаємодії не можуть поклатися один на одного, то їм необхідно весь час відслідковувати ситуацію і бути готовими до оперативного втручання; це вимагає як напруги сил, так і ускладнення системи нагляду і перевірки, зокрема сприяє груповій громадській активності у контролюванні діяльності владних структур, розвитку громадянського суспільства, а отже – нагромадженню соціального капіталу, основою якого є довіра.

Висновки. В умовах глобалізації світу роль довіри актуалізується особливою мірою, оскільки довіра своєрідним засобом стабілізації у потенційно некерованому соціальному середовищі, що характеризується надзвичайною динамічністю, численними викликами, ризиками, непередбачуваними подіями, «культурними травмами» тощо. Довіра уможливує ефективну соціальну взаємодію в мінливих та невизначених умовах, забезпечуючи соціальний порядок, координованість дій, суспільну інтеграцію, тощо. В умовах кризової сучасності необхідні кроки як для підтримки довіри, так і інституалізації недовіри. Як зазначалось вище, інституційна недовіра може сприяти формуванню механізмів обмеження та контролю влади громадськістю, а також підвищенню громадської активності. Ми погоджуємось із думкою П. Штомпки, що становленню культури довіри сприяє демократія, і водночас, сама довіра є передумовою демократії. Громадська активність, зацікавленість, самоорганізованість, вимогливість, небайдужість громадськості, з одного боку, та відповідальність, відкритість, підзвітність владних структур, з іншого, – є підставами посилення як міжособистісної довіри, так і інституційної.

Стрімкі зміни соціальної реальності провокують формування нових осередків довіри/недовіри та викликають потребу у постійному у їх моніторингу та методологічному осмисленні, що може бути предметом наступного наукового пошуку.

Список літератури:

1. Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевності – К.: Критика, 2013. – 176 с.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; [пер. с нем. В. Седельнику и Н. Фёдоровой]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
3. Два роки поспіль українці найбільше не довіряють російським ЗМІ – дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/dva_roki_pospil_ukrainsi_naybilshe_ne_doviryayut_rosiyskim_zmi_doslidzhennya/ (доступ 8.03.2016 р.).

4. Довіра до соціальних інституцій та груп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1> (доступ 8.03.2016 р.).
5. Кожем'якіна Г. М. Довіра в динаміці соціальних змін [Електронний ресурс] / Г. М. Кожем'якіна // Філософські проблеми гуманітарних наук. Збірка наукових праць – Київ, 2009. – 500 с. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11430.html> (доступ 8.03. 2016 р.)
6. Стан корупції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf (доступ 8.03. 2016 р.)
7. Цінності українців pro et Contra реформ в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socis.kiev.ua/ua/press/tsinnosti-ukrajintsiv-pro-et-contra-reform-v-ukrajini.html> (доступ 8.03. 2016 р.)
8. Штомпка П. Доверие – основа общества / Петр Штомпка: [пер. с пол. Н.В. Морозовой]. – М. Логос, 2012. – 440 с.
9. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6-16.
10. Штомпка П. Социология. Анализ общества / П. Штомпка // М., 2005. – 664 с.
11. Giddens A. Modernity and Self identity: Self and society in the Late Modern Age. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 264 p.
12. Sztompka P. Trust: a sociological theory / Sztompka P. // Cambridge, 1999. – 227 p.
13. World Values Survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (доступ 8.03. 2016 р.).

Школяр М.В.

Национальный университет «Львовская политехника»

СОЦИАЛЬНОЕ ДОВЕРИЕ В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Аннотация

Статья посвящена проблеме взаимосвязи между актуальными общественно-политическими процессами в современной Украине и социальным доверием как фактором, который одновременно является и их детерминантой, и следствием. Речь идет о роли доверия / недоверия как в углублении социально-политического кризиса, фрагментации общества, обострении конфликтов в различных сферах общественной жизни, так и в усилении социальной и особенно политической внутригрупповой интеграции, стабилизации в потенциально неуправляемом социальной среде, которая характеризуется чрезвычайной динамичностью, многочисленными вызовами, рисками, непредсказуемыми событиями, и т.д.

Ключевые слова: доверие; недоверие; межличностное доверие; институциональное доверие; общество риска.

Shkolyar M.V.

National University «Lviv Polytechnic»

SOCIAL TRUST IN THE CONTEXT OF SOCIAL TRANSFORMATION

Summary

In this article the author reflects on the issue of interconnection between the actual socio-political processes in modern Ukraine, and social trust as a factor which is at one time is both a determinant and a consequence. The author also refers to the role of trust / distrust in deepening socio – political crisis, fragmentation of society, exacerbation of conflicts in various spheres of public life, and strengthening of social and especially political intragroup integration, stabilization in potentially uncontrolled social environment, which is characterized by extreme dynamism and numerous challenges, risks, unforeseen events, etc.

Keywords: trust; distrust; interpersonal trust; institutional trust; risk society.